

KRZYSZTOF TEKIELSKI

Nazwy 'gapy', 'ofermy', 'niezdary' w polszczyźnie litewskiej

Za polszczyznę litewską uważam tę odmianę języka polskiego, która rozwijała się na terenie dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w całkowitym odcięciu od pnia macierzystego, niezależnie od stopnia nasycenia jej elementami językowymi ruskimi¹.

Typ polszczyzny litewskiej stanowi gwara okolic Podbrzezia i Niemenczyna w byłym powiecie wileńsko-trockim, z której pochodzi materiał będący przedmiotem analizy niniejszego artykułu².

Celem użyczenia pełniejszego obrazu badanego zjawiska skonfrontowałem materiał gwarowy z odpowiednimi przykładami, omówionymi w pracach H. Turskiej, T. Zdancwicza, A. A. Zdaniukiewicza, L. Bednarczuka³.

W polszczyźnie litewskiej jest o wiele więcej niż w języku ogólnym, a także w innych dialektach języka polskiego, określeń gapy, ofermy, niezdary. Przytaczam poniżej listę tych nazw:

Cielepajła 'niedołęga, niezdara': pýyži s'e do konce meńčyc s'e im s' cielepajło tym. Tur. cielepajła, bñrs. calap¹ej, calapeń,

Głum 'niezdara, dureń': ne pšestavai s tym głumem. Tur. głum, bñrs. hłum,

Gumuła 'gapiowaty mężczyzna, oferma': i na co jemu
była vonzac s^a s tako gumužo? Zdan. gamuła, litew. gamūla,

Gramazda 'duży, nieporadny człowiek, oferma': gje ne
rušy se gramazda ta, fšystko pobili. Błrs. hramazda, litew.
gramoždas. Wyraz ten występuje u Cz. Kudzinowskiego w postaci
gramozdy 'duże przedmioty'⁴.

Kierapła 'gapa, fujara, oferma': ot kerapły, nedługo
głowy zostavo. Tur. kierepła //kierapła, litew. kerepla. Zauważyć
tu można zjawisko substytucji litewskiego e przez polskie a.
Proces ten jest znany na całych kresach pn-wsch.,

Kropścina 'maruda, niezdara, człowiek bardzo powolny':
całymi dnami seji v xleve kropścina ta. Od litew. krapštyti
'dłubać w nosie, marudzić',

Nieudałota 'człowiek, któremu nic nie wychodzi, oferma,
niedołęga': a co on tam nacuduji s tako neudałoto. Zdan.
nieudałota,

Plarza 'wyjątkowa oferma, niezdara': pošla von s to
płarzo ratko. Litew. plurza,

Plirzina 'o marudzie, ofermie pieszczotliwie': ne
kažup s^a ty plirzina. Od litew. plurza,

Plurzoła 'o marudzie, ofermie pogardliwie, tu dosł.
pierdoła': ne moga patšec na plurzoły tej. Od litew. plurza,

Pobojnia 'obraźliwie o ofermie': odejzi ślepa poboina,
bo rozdepca jak laps,

Rażdziawiacha 'oferma, fujara': ani on tam ładny, ani
mondry, ot ražziavaxa. Zdan. razziawiacha,

Wiapła 'gapa': iuš cały jeń seji vapła gamba rozžavi-
fšy. Litew. vepla.

Oprócz przedstawionych wyżej nazw gapy, ofermy, niezda-
ry w gwarze okolic Podbrzezia i Niemenczyzna występują także
formacje przymiotnikowe: dupowaty, miętliwy, pizdowaty, nie-
udały, zapądziały⁵, które jako wyrazy określające występu-
ją z rzeczownikiem: człowiek, dziad, chłop, chłopczuk, baba,
dziewczyzna, kobieta itp. i tworzą nazwy człowieka uznawane-
go powszechnie za gapę, ofermę, niezdarę, np.: miętliwy chłop,
nieudała baba, zapądziały dziad.

Wyrazów tych, oprócz formacji nieudały, nie ma w słow-
nikach Karłowicza, Wileńskim, Doroszewskiego, Szymczaka.

Wszystkie przedstawione wyżej wyrazy są nacechowane
stylistycznie. Formacje wiapła, plirzinia, kropęcunia to
hipocoristica, pozostałe derywaty należą do kategorii augmenta-
tivów⁶. Prawie wszystkie pochodzą od podstaw obcych, przy-
czym wyrazy: gumuła, kierapła, kropęcunia, plarza, plirzi-
nia, plurzoła, wiapła, a więc większość, są pochodzenia li-
teńskiego. Wyrazy: cielepajła, głum, razdziawiacha są poży-
czkami z języka białoruskiego, zaś formacja gramazda wspólna
jest językowi litewskiemu i białoruskiemu⁷.

Formanty użyte w procesie derywacji są w większości
pochodzenia obcego lub kresowego.

Tylko wyraz głum jest rodzaju męskiego, pozostałe dery-
waty mają wyznaczniki formalne żeńskie; polszczyźnie litew-
skiej znane jest jednak zjawisko nadawania żeńskich końcówek
rodzajowych rzeczownikom rodzaju męskiego i nijakiego⁸.

Wyraz cielepajła, głum i gumuła występują w omawianej
gwarze bardzo rzadko. Formacje kropęcunia i plirzinia są
częstsze. Formant -inia, mimo iż jest wielofunkcyjny, tworzy
w dialekcie okolic Podbrzezia i Niemenczyzna jeszcze tylko
cztery derywaty: badzinia 'włóczęga' oraz dłuźnia, szerzy-
nia, grubinia 'długość, szerokość, grubość'.

Pozostałe formacje charakteryzują się dużą częstością.

Interesującym jest fakt, iż wyrazy te są używane przez
pokolenie najmłodsze, które praktycznie gwary wyzbyło się

całkowicie. Zachodzi więc pytanie, co jest przyczyną tego zjawiska? Otóż proces ten nie jest odosobniony. Z podobnymi zjawiskami spotykamy się często na pograniczach etniczno-językowych⁹, np. podobne procesy mają miejsce w gwarze warmińskiej we wsi Wipsowo koło Olsztyna¹⁰. Zjawisko to zaobserwowałem również w mowie mieszkańców okolic Wodzisławia Śląskiego.

Wśród wyrazów obcego pochodzenia, przyswajanych i używanych najczęściej przez pokolenie najmłodsze najliczniej reprezentowana jest kategoria augmentatiwów. W odczuciu najmłodszych jednak wyrazy te, mimo odcienia pejoratywnego, nie są już wulgaryzmami, lecz funkcjonują raczej jako eufemizmy. Fakt ten decyduje o ich popularności i powoduje, że ze słownika pokolenia najmłodszego usuwane są rodzime wulgaryzmy i obscena będące wszak językowym tabu.

Wyrazy gapa, oferma, niezdara są dobrze znane wszystkim pokoleniom, mimo to nie są przez nie używane. Brak także w omawianej gwarze powszechnie znanego i odnotowanego przez wszystkie słowniki wyrazu safanduła¹¹. Ich nieobecność w zasobie leksykalnym wszystkich pokoleń tłumaczyć można tylko faktem, że gwara okolic Podbrzezia i Niemenczyzna posiada dostatecznie dużą ilość rodzimych synonimów gapy, ofermy, niezdary.

Nie sposób nie wspomnieć na zakończenie o socjologicznym aspekcie omawianego zjawiska. Dotychczasowe badania dialektologiczne wykazały, iż język ogólnopolski odegrał decydującą rolę poprzez oddziaływanie szkoły i środków masowego przekazu w procesie integracji językowej gwar polskich. W wyniku tego procesu, gwary zaczęło się wyzbywać nie tylko pokolenie najmłodsze, także pokolenie średnie. W ten sposób rozluźnieniu zaczęły ulegać więzy emocjonalne z pokoleniem najstarszym.

Pojawienie się w mowie najmłodszego pokolenia wtórnych zapożyczeń wewnętrznych, jakimi niewątpliwie są omówione w

niniejszym artykule wyrazi, pozwala mu, tzn. pokoleniu najmłodszemu, na ponowne, świadome integrowanie się z pokoleniami starszymi.

Szeroki zasięg omawianego zjawiska, ze względu na szybkość dokonujących się zmian, powinien znaleźć się w centrum zainteresowań socjo- i psycholingwistyki.

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

Błrs. - białoruski

Litew. - litewski

Tur. H.Turska, O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie, Wilno 1939

Zdan. - A.A.Zdaniukiewicz, Gwara łopatowszczyzny, Wrocław 1972

Zdanc. - T.Zdancewicz, Wpływy litewskie i wschodnio-słowiańskie w polskich gwarach pod Sejnami, "Acta Baltico-Slavica", Białystok 1964

PRZYPISY

¹Por. J.Otrębski, Uwagi o polszczyźnie litewskiej, Prace Filologiczne XVIII, cz. 4, 1965, s. 299 i n.

²Por. K.Tekielski, Gwarowa polszczyzna okolic Podbrzezia i Niemenczyzna na Wileńszczyźnie, "Język Polski" LXII, s. 282 i n.

³Por. H.Turska, O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie, Wilno 1939, T.Zdancewicz, Wpływy litewskie i wschodnio-słowiańskie w polskich gwarach pod Sejnami, "Acta Baltico-Slavica" I, Białystok 1964, A.A. Zdaniukiewicz, Gwara łopatowszczyzny, Wrocław 1972, L.Bednarczuk, Z północno-wschodniej peryferii polszczyzny, "Język Polski" LIV, 1974

⁴Por. Cz.Kudzinowski, Jaćwingowie w języku, "Acta Baltico-Slavica" I, Białystok 1964, s. 223

⁵L. Bednarczuk odnotowuje w swojej pracy wyrazy miętliwy i zapaździały w znaczeniu mały, niepozorny, por. tegoż, Z północno-wschodniej... "Język polski" LIV, 1974, s. 329, Wyraz nieudały w tym samym znaczeniu notuje A.A. Zdaniukiewicz, por. tegoż, Gwara..., Wrocław 1972, s. 175

⁶Por. K. Tekielski, Gwarowa..., s. 289

⁷Por. T. Zdanczewicz, Wpływy..., s. 233, także Cz. Kudziński, Jaćwingowie..., s. 223

⁸Por. H. Turska, Język polski na Wileńszczyźnie, Wilno i Ziemia Wileńska, Wilno 1930, s. 222 i K. Tekielski, Gwarowa..., s. 288

⁹Por. K. Tekielski, Lituanizmy leksykalne w dialekcie okolic Podbrzezia i Niemenczyna, "Acta Baltico-Slavica", Wrocław 1980, s. 71

¹⁰Zob. K. Tekielski, Germanizmy leksykalne w gwarze warmińskiej we wsi Wipsowo, powiat Oleśtyn, Prace Studentckich Kół Naukowych, Kraków 1976, s. 20

¹¹Wyraz ten notuje również w swojej pracy A.A. Zdaniukiewicz, por. tegoż, Gwara..., s. 199